

HANEFİ GELENEĞİNDE MÜFTÜNÜN HAREKET TARZI

Die Methode des Muftis in der hanafitischen Tradition

Arş. Gör. Dr. Serhan YILDIRIM*

Öz: Bu makale, Hanefi geleneğinde müftünün fetva verme sürecini ve hareket tarzını teorik düzeyde incelemektedir. Hanefi geleneğinde fetva verme pratiği, kurucu İmam Ebu Hanife ve öğrencileri Ebu Yusuf ile İmam Muhammed'in görüşlerine dayanan bir hiyerarşi içinde şekillenmiştir. Bu hiyerarşi, mezhebin içtihat sistematığında ve fetva verme sürecinde belirleyici olmuştur. Müçtehit müftüler, içtihatla bulunma yetkinliğine sahip oldukları için zamanın şartlarına ve toplumsal ihtiyaçlara uygun fetvalar verebilmek için esnekliğine sahiptir. Buna karşın mukallit müftüler, önceki müçtehitlerin görüşlerini esas alarak ve mezhebin kurucuları tarafından belirlenen ana ilkeler doğrultusunda fetva verirler. Çalışmanın bulguları, Hanefi geleneğinde fetva verme sürecinin dinamik ve evrimsel bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyal, ekonomik ve siyasi koşulların değişmesiyle birlikte, fetva verme süreci de bu değişimlere uyum sağlamaktadır. Müftünün fetva verirken toplumsal değerler, zaruret halleri ve amme maslahatı gibi unsurları dikkate alması, fetvaların güncel koşullara uygun olmasını ve mezhebin temel prensiplerine sadık kalmasını temin etmektedir. Özellikle müçtehit ve mukallit müftüler arasındaki farklar, bir taraftan fetva verme sürecinin esnekliğini ve değişen şartlara duyarlılığını gösterirken mezhep içi tutarlılık ve duraganlığı da gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda, Hanefi geleneğinde fetva verme sürecinin mezhep içi gelenekte duraganlık ve dinamiklik arasında nasıl bir denge-düzen ortaya koyduğu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hanefi Geleneği, Fetva, Ebu Hanife, İmameyn, İctihat, Müçtehit ve Mukallit Müftüler, Dinamiklik ve Duraganlık.

Abstract: Dieser Artikel untersucht auf theoretischer Ebene den Prozess und das Vorgehen des Muftis bei der Fatwa-Erteilung in der hanafitischen Tradition. Die Praxis der Fatwa-Erteilung in der hanafitischen Tradition hat sich innerhalb einer Hierarchie geformt, die auf den Ansichten des Gründers Imam Abu Hanifa und seiner Schüler Abu Yusuf und Imam Muhammad basiert. Diese Hierarchie war bestimmend für das System der Ijtihad und den Prozess der Fatwa-Erteilung innerhalb der Rechtsschule. Mujtahid-Muftis haben aufgrund ihrer Befähigung zum Ijtihad die Flexibilität, Fatwas zu erlassen, die den Bedingungen der Zeit und den gesellschaftlichen Bedürfnissen entsprechen. Im Gegensatz dazu stützen sich Muqallid-Muftis auf die Ansichten früherer Mujtahids und erteilen Fatwas im Einklang mit den von den Gründern der Rechtsschule festgelegten Grundprinzipien. Die Ergebnisse der Studie zeigen, dass der Prozess der Fatwa-Erteilung in der hanafitischen Tradition eine dynamische und evolutionäre Struktur aufweist. Mit den sich ändernden sozialen, wirtschaftlichen und politischen Bedingungen passt sich auch der Prozess der Fatwa-Erteilung an diese Veränderungen an. Die Berücksichtigung von gesellschaftlichen Werten, Notwendigkeiten und dem Gemeinwohl durch den Mufti bei der Fatwa-Erteilung gewährleistet, dass die Fatwas den aktuellen Bedingungen entsprechen und den Grundprinzipien der Rechtsschule treu bleiben. Insbesondere die Unterschiede zwischen Mujtahid- und Muqallid-Muftis verdeutlichen einerseits die Flexibilität und Sensibilität des Fatwa-Erteilungsprozesses gegenüber sich ändernden Bedingungen und andererseits die Konsistenz und Stabilität innerhalb der Rechtsschule. In diesem Zusammenhang wurde untersucht, wie der Prozess der Fatwa-Erteilung in der hanafitischen Tradition ein Gleichgewicht zwischen Stabilität und Dynamik innerhalb der Rechtsschule aufrechterhält.

Keywords: Hanafitische Tradition, Fatwa, Abu Hanifa, Imameyn, Rechtsfindung, Mujtahid- und Muqallid-Muftis, Dynamik und Stabilität.

* Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi, serhanyildirim@cu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9946-5726.

Makale Geliş Tarihi: 19.04.2024, Makale Kabul Tarihi: 12.07.2024

GİRİŞ

Hanefi mezhebi içerisinde en muteber addedilen görüşler sırasıyla kurucu İmam Ebu Hanife ile öğrencileri Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşleridir. Bunlardan sonra İmam Züfer ve Hasan b. Ziyad'ın görüşleri gelir. Bu hiyerarşi, herhangi bir mesele hakkında hukuki-dinî fetva istendiğinde önem arz eder. Pek tabii burada siyasi otoritenin bu hukukçuların görüşlerinden kimini diğerine üstün tutma, birini diğerine tercih etme yetkisi bulunmaktadır. Buradaki temel ölçüt genellikle amme maslahatıdır. Örneğin, Osmanlı uygulamasında vakıflar hakkında Ebu Hanife'nin değil de öğrencileri Ebu Yusuf ile İmam Muhammed'in görüşü benimsenmiştir.¹ Burada Ebu Hanife ile İmameynin resmî görevlerde bulunup bulunmadığı konusu önem teşkil eder. Ebu Hanife defalarca kendisine baş kadılık teklif edilmesine rağmen bu görevi kabul etmemiştir.² Öncesi Ebu Yusuf ise, hocasının ölümü sonrası bu görevi kabul etmiştir.² Neticede her iki âlimin görüşleri, içinde buldukları durum ve konumdan etkilenmiştir. Ebu Hanife daha çok siyasi otoritenin müdahalesine müsaade etmeksizin içtihat yapmıştır. Ancak Ebu Yusuf usulde hocasını taklit etmekle birlikte, bulunduğu konum ve tecrübesi itibarıyla farklı yönde içtihatlarında bulunmuştur. Ebu Yusuf'un baş kadılık görevini yerine getirmesi, dolayısıyla tecrübesi nedeniyle kaza kurumu hakkındaki meselelerde onun görüşleri diğer mezhep içi görüşlerden üstün tutulmuştur. Bunun gibi birçok ölçüt Hanefi geleneğinde müftünün sistematik olarak takip edeceği yolu ifade eder. Aşağıda müftünün hareket tarzı, teorik düzeyde; yani siyasi otoritenin fetva kurumuna müdahil olmadığı, Hanefi geleneğinde fetva usulü çerçevesinde ele alınacaktır.

I. HANEFİ GELENEĞİNDE MÜÇTEHİT VE MUKALLİT MÜFTÜNÜN HAREKET TARZI

Hanefi geleneğinde müçtehit ve mukallit müftünün izleyeceği yol birbirinden farklıdır.³ Müçtehit ile mukallit müftü arasındaki fark, Hz.

¹ Mehmet Âkif Aydın, Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli, İSAM Yayınları, İstanbul, 2020, s. 135, 136, 140.

² Ebu Yusuf'un baş kadı olarak tayin edilmesi ile mezhep görüşünün uygulama ve yayılma alanı bulduğu söylenilebilir. Bkz. Aydın, s. 246.

³ Fetvada taklidin şeri hükmü hakkında mezheplerde görüş farklılığı bulunmaktadır. Birinci görüşe göre, taklide dayalı fetva vermek caiz görülmez. Nitekim taklidin ilmî bir değeri olmadığı gibi mukallidin de âlim olması mümkün değildir. Hanbeli ve Şafii mezhebine mensup âlimlerin çoğunluğu ilmî birikim olmadan fetva vermeye cevaz vermemektedir. İkinci görüş, kişinin kendisi ile ilgili konularda taklit yöntemiyle fetva vermesini caiz görür. Burada takliden fetva verme sadece kişinin şahsı ile sınırlıdır. Yani kamusal alanda herkes için fetva vermesi caiz görülmez. Üçüncü görüşe göre ise müçtehit müftülerin bulunmadığı bir dönemde, zorunlu olarak taklit ile fetva vermek caizdir. Hanefi ulemânın çoğunluğu üçüncü görüşü benimser. Osmanlı dönemi uygulamasına bakıldığında da genellikle bu görüşün benimsediğini söyleyebiliriz. İbn Kayyım el-Cevziyye, İ'lâmü'l-Muvakkî'in, C. I-II, Çev. Pehlül Düzenli, Muhammed Enes Topgöl (tahk.), 2. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 80.

Peygamber dönemine yakın olmak ve ilmi derinlik unsurlarıyla ifade edilebilir. Mütেকaddim ulemâya, yani zaman bakımından önce gelenlere mezhep geleneğinde saygı duyularak onların görüşleri üstün tutulur.

Hanefilerde fıkıh usulü, kurucu imam Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in içtihat ederken kullandıkları yöntemin bir çerçevesini sunar. Kurucu imamların görüşleri, tarihsel süreç içerisinde Hanefî ekolünün temel hareket noktasını teşkil etmiştir.⁴ Dolayısıyla fetva faaliyetinde birincil müracaat kaynağı kurucu müçtehitlerin görüşleridir. Şöyle ki; bu görüşler dikkate alınmaksızın doğrudan kıyas yöntemine başvurulamaz. Kurucu imamların görüşleri, fıkıhın fûru kurumlarında belirgindir. Dolayısıyla doğrudan nassı temel olarak meseleye kıyas etmek Hanefî usulünde mümkün değildir. Hanefî müftü/fakih, karşılaştığı sorunları mezhebin fûru kurumlarına indirgeyerek (kıyas ederek) çözer. Kıyasta mana bakımından birbirine yakın iki olgu, şey kıyas edilir. Pratik söz konusu olduğunda, zaman bakımından yakınlık önem arz eder. Dolayısıyla sahabe naslara, tabiin sahabe görüşlerine, sonrakiler de tabiin görüşlerine kıyas edebilirler. Ancak burada mezheplerin teşekkül devrinde söz konusu dönemlerin eş sayıldığını ifade etmek gerekir. Müçtehit imamlar devrinde nasların anlamları etraflıca tartışılmış, tetkik edilmiş ve nihayetinde belirli bir kalıba oturtulmuştur. Bu bakımından doğrudan nassa müracaat ile kıyasta bulunma yöntemi sonraki âlimler için tercih edilmemiş, kurucu müçtehitlerin çizdiği çerçeveden, gösterdiği yoldan gitmek tercih edilmiştir.⁵ Dolayısıyla müftüden fıkıh usulü kuralları doğrultusunda hüküm istinbat etmesi beklenmez. Müftü, geleneğe, geleneksel otoriter hiyerarşiye nazaran fetvasını verir. Onun mezhebin temel metinleri ile ilişkisi, mezhep sahibi imamın nasla ilişkisi gibidir.⁶ Nitekim İbn Haldun'a göre, kurucu imamlar istinbat kurallarını şer'i

⁴ Hanefî geleneğinde mezhep usulü hakkında yazılmış muteber ve sistematik addedilen eserlerden İbn Âbidin'in *Şerhu Ukûdi resmî'l-müftî* adlı risalesini anmakta fayda var. İbn Âbidin eserinde Hanefî geleneğindeki otorite görüşlerin hiyerarşik değerlendirmesini yapar. Buradaki amaç, müftü için otorite olan *râcih* görüşün nasıl tespit edilebileceğini göstermektir. İbn Âbidin âdeta müftüye mezhep içi teorik-pratik bir rehber sunar. Ayrıca mezhep içi içtihadın şeklini ve sınırlarını tutarlı bir yapıda ifade eder. Ona göre, mezhepte otorite olan görüşe uymak dinî bir gerekliliktir. Şenol Saylan, "Hukuki Modernleşme Öncesi Fıkıhın Geleneksel Yapısını Koruma Çabası: Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî", İbn Âbidin, Hanefilerde Mezhep Usulü: Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî, Çev. Şenol Saylan (ed.), 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 62 vd.

⁵ Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü*, 5. Baskı, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul, 2002, s. 331-332; Murteza Bedir, "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma", Hanefilerde Mezhep Usulü: Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî, Çev. Şenol Saylan (ed.), 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 36-37.

⁶ Norman Calder, "İbn Âbidin'in Ukûdü resmî'l-müftî Adlı Risalesi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, Çev. Şenol Saylan, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiryay (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 70, 80-81; Norman Calder, "Al-Nawawi's Typology of Muftis and Its Significance for a General Theory of Islamic Law", C. 3, S. 2, 1996, *Islamic Law and Society*, s. 155-156.

delillerden hüküm çıkarmada kullanılırken, sonraki fakihler mezhep içi yerleşik görüşlerin muhafazası işlevinde kullanmışlardır.⁷

Müçtehit müftü, amme maslahatı ve örf ve âdeti dikkate alarak şer'i hukuk çerçevesinde fetva verir. Mezhep sahibi müçtehidin fetvaları, zaruret, zamanın bozulması ve örf ve âdet nedeniyle değişime açıktır. Şartlar oluşmuşsa müçtehit müftü, önceki âlimlerden farklı yönde fetva verebilir. Örf ile değişen hükümler mezhep dışı sayılmaz.⁸ Kural olarak “*örfle sabit olan nasla sabit kılınmış gibidir*”.⁹ Dolayısıyla müftü talak, itak, eyman ve benzeri

⁷ İbn Haldûn, Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn, C. III, Çev. Ahmed Cevdet Paşa, Yavuz Yıldırım (haz.)/ Sami Erdem (haz.)/ Halit Özkan (haz.) vd., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 85. Fıkıh usulü terimi olarak taklit “*hiçbir delile dayanmadan söylenmiş bir sözü kaynak kabul etmektir*”. Yani taklit delile dayanmayan bilgidir. Mukallit ise faaliyeti gerçekleştiren kişiye denir. İttiba ise *delile dayalı görüş* anlamına gelmektedir. Mukallit kabul etmesini gerekli kılacak hiçbir delil bulunmadığı halde bir görüşü benimsemekte ve ona tâbi olmaktadır. Kabule zorlayıcı bir delili bulunan herhangi bir görüşü benimseyen kişi de *müttebi* olarak nitelendirilir. Mezheplerin teşekkülü döneminde ve öncesinde kural olarak taklit ancak zorunluluk halinde caiz görülmekteydi. Yani müftü, Kur'an, sünnet, sahabe görüşünü delilleriyle bilmeye çabalamalı bu konuda emek sarf etmelidir. Ancak müçtehit müftünün bulunmadığı dönemde, bunlar bir kenara bırakılıp mezhep içerisinde doğrudan otorite kabul edilen görüşler taklit edilmiş, böylelikle zaruret hali sürekli bir hal almıştır. Bu bağlamda Kur'an ve sünnete tâbi olmak için olanca gücüyle çabaladığı halde bazı konuları ihâta etmekte zorluk çeken ilmî açıdan zayıf olan kişilerin, kendilerinden daha bilgili kimseleri taklit etmesi caiz görülür. Hatta bu yerilmeyen, övülen bir davranış olarak zikredilmektedir. Fakat mukallit, taklit ettiği kişinin bir görüşünün nassa aykırı olup olmadığını bilemez. Şayet taklit ettiği görüş nassa aykırı ise vahyedilenden başka bir görüşe tâbi olmuş olur. Aynı şekilde ilmî açıdan daha üstün olduğu için mezhep imamını ya da onun öğrencilerinin görüşünü taklit eden bir kimse hakkında, taklit ettiği âlimin görüşünü tercih etmediği âlimlerden ilmî açıdan üstün olduğunu nasıl bildiği, bir mezhebin görüşünü diğer bir mezhebin görüşüne niçin tercih edilmeye değer gördüğü sorularının cevapları belirsizdir. Bu belirsizlik Hanefi geleneğince tarihsel süreç içerisinde teşekkül ve tekâmül eden mezhep usulü dairesinde giderilmeye çalışılarak, müftüye sağlam bir yol-rehber sunulmaya gayret edilmiştir. Esasen müttekaddim ulemâya duyulan saygı, mezhebin tarihsel süreç içerisinde kurumsallaşması ve ilmî yetkinliği görece zayıf âlimlerin bulunması taklidi zorunlu kılmıştır denilebilir. Neticede mukallit müftüler için nas yerini kadim ulemânın görüşlerine bırakmıştır. İbn Kayyım, s. 47, 625, 617-618, 628-629, 690; Eyyüb Said Kaya, “Taklid”, C. 39, 2010, DİA, s. 461 vd. Kanaatimizce, bu vaziyetin olumlu sonucu mezhep içi tutarlılık ve istikrar şeklinde ifade edilebilir. Olumsuz sonucu ise mezhep taassubu nedeniyle şer'i alanın daraltılması, dolayısıyla hükümlerdeki değişimin fevkalâde sıkı şartlara tâbi tutulmasıdır.

⁸ Hasan b. Ziyad'ın hür ergen kadının denk olmayan biriyle evliliği sahih değildir yönündeki görüşü, paranın peşin olarak verilmesi suretiyle malın veresiye satışı, mahsullerin toptan satışa konu edilmesi, fesâd'ü-z-zaman nedeniyle şahitlerin tezkiesi uygulamaları bu türden hükümlerdir. Hanefi geleneğinde zamanın gerekleri, zaruret ve örfün değişmesi ile değişen hükümler mezhep dışı kabul edilemez. Saylan, s. 67-68; Wael B. Hallaq, “Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn”, Çev. Ömer Faruk Ocaoglu, C. 3, S. 3, 2005, Usul İslam Araştırmaları, s. 184-185; İbn Âbidîn, s. 118-126, 258.

⁹ Mecelle madde 45'teki “Örf ve âdet ile tayin ve tahsis nass ile tayin ve tahsis gibidir” külli kaidesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Haydar Efendi, Dürerü'l-

hususlarda kullanılan ifadelerde *müsteftinin* (fetva isteyen kişi) örfünü bilmelidir. Nitekim kullanılan tabirler örfte farklı bir anlama gelebilir. Bu nedenle müftü çağının muteber örf ve âdetini terk ederek mezhebin zâhirine göre fetva veremez. Ancak nassın zâhirini terk etmeyi gerektiren örfte itibar edilmez.¹⁰ Müftü, bir hadise nasıl beyan edilmişse ona göre fetvasını verir. Ayrıca hadisenin doğruluğunu araştırması gerekmez. Müftü kelam ilmi ile ilgili konularda ayrıntılı fetva vermemelidir. Bu konular halkın nüfuz edemeyeceği derinlikte olup onları yanlış anlamaya sevk edebilir. Müftüden henüz gerçekleşmemiş olan farazi bir mesele hakkında fetva istenirse buna cevap vermesi gerekli değildir.¹¹ Esasen müftü, hüküm koyan kişi değildir. Gelişigüzel bir şekilde fetva veremez. Müçtehit müftü, deliller doğrultusunda Allah'ın hükmünü arar. İlgili hükmü bulunca da sorana cevabı bildirir.¹²

Mezhep geleneğinde müçtehidin görüşü onun vefatından sonra da geçerliliğini korur. Bu konuda icmâ olduğu ifade edilmektedir.¹³ Netice olarak müçtehit sıfatına sahip olmayanlar malum ve muteber olan müçtehitlerden birinin mezhebine tâbi olmalıdır. Mukallit, müçtehitlerden birisini taklit eder. Nitekim onlar, müçtehitlerden birinin görüşünü diğerine tercih edecek nazara sahip değildir. Onun için o bir mezhebe tâbi olur ve o mezhebin görüşleri dairesinde mukallit olarak hareket eder.¹⁴

Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm, C. 1, 2. Baskı, Mehmet Emin Özafşar (ed.) / Raşit Gündoğdu (haz.) / Osman Erdem (haz.), DİB Yayınları, Ankara, 2017, s. 110-111.

¹⁰ İbn Âbidîn, s. 252-254, 268; Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye Istilâhât-ı Fikhiyye Kamusu, C. 8, 2. Baskı, Ravza Yayınları, İstanbul, 2018, s. 261 vd.; Ali Haydar Efendi, s. 94-98.

¹¹ Bilmen, s. 262-263.

¹² Atar, 2002, s. 327; Hacı Yunus Apaydın, İslam Hukuk Usulü, 2. Baskı, Kimlik Yayınları, Kayseri, 2016, s. 343-344; Bedir, s. 18.

¹³ Bilmen, s. 264. Burada ifade edilmek istenen içtihadın içtihat ile nakz olunamayacağı (Mecelle m. 16) kaidesidir. İlgili kaide hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Ali Haydar Efendi, s. 73-74. Bu yerleşik kaideyle müçtehitlerin içtihatları mezhep içinde canlı tutulup istikrar sağlanırken, aynı zamanda hukukun dinamik yapısının korunması hedeflenmiştir.

¹⁴ Bilmen, s. 264-265. İbn Kayyım, taklide reddiye yaparak bu konudaki görüşlerini ortaya koyar. Ona göre, mezhep imamlarının taklit edilmesi şer'î bir temele dayandırılmalıdır. Ancak "*Ashabım yıldızlar gibidir. Hangisine uyarırsanız hidayeti bulmuş olursunuz*" anlamındaki hadis rivayetini taklit yöntemine delil olarak göstermek tutarsızdır. İbn Kayyım'a göre bu hadis, mezhep imamlarını taklidin dört halifeyi taklitten daha önemli olduğunu göstermez. Ayrıca sahabenin kendi aralarında da birçok konuda ihtilaf ettiği bilinmektedir. İbn Kayyım, s. 672-673; Mezheplerin kurumsallaşması sonrası taklidin yaygın bir yöntem olarak benimsenmiş olması bir gerçek olsa da dört mezhebin kurucu imamları, kendi görüşlerinin delillerine bakılmaksızın taklit edilmesini eleştirmişlerdir. İbn Kayyım'ın Beyhakî'nin *Menâkibu's-Şâfiî* adlı eserinden aktardığına göre, Şafii mezhebinin kurucusu İmam Şafii, delilsiz bilgi edinenleri gece odun toplayan kişilere benzeter. Bu kişiler, doğruyu yanlıştan ayırmaksızın gelişigüzel bilgi toplayan kimseler olarak tasvir edilir. Aynı doğrultuda, Ebu Yusuf'un "Herhangi bir kişinin, bizim nereden söylediğimizi bilmeden, görüşlerimizi nakletmesi helâl

Müçtehit ve mukallit müftünün kendisine sorulan bir mesele hakkında nasıl hareket edeceği usul eserlerinde ayrıntılı olarak ele alınır. Bu doğrultuda görüşlerinden istifade edilecek âlimler yetkinliklerine göre derecelendirilip sınıflara ayrılmıştır. Derecelendirmedeki temel ölçüt, zaman bakımından öncelik ve ilmî derinliktir. Dolayısıyla mütekaddimîn ulemâ, müteahhirinden daha yetkin¹⁵, daha ehil kabul edilir. Hanefi mezhebinin kurucu imamı Ebu Hanife mutlak müçtehit kabul edilir. Onun görüşlerinin konumu, kural olarak birinci sıradadır. Hanefi usul eserlerinde, müçtehit ve mukallit müftünün görüşüyle fetva verdiği kişinin fakihler sınıfında hangi konumda olduğunu ve rivayetlerini bilmesi zorunlu görülür.¹⁶ Şeyhülislâm İbn Kemal fakih/müftüleri ilmî derinlik bakımından yedi sınıfa (tabakaya) ayırır:

1. Sınıf: Şeriatla müçtehit olanlar. Mezhep kurucusu dört imam ile usul ve fûruda mukallit olmayanlar da bu sınıftadır. Mezhep kurucu dört imam, Ebu Hanife, İmam Malik, İmam Şafii ile Ahmet b. Hanbel'dir.

2. Sınıf: Mezhepte müçtehitler. Ebu Yusuf, İmam Muhammet, Züfer vd. bu sınıfta kabul edilir. Bunlar usulde mukallit olup fûruda mukallit değildir.

değildir" dediğini aktarmaktadır. İbn Kayyim, s. 630-631; İbn Kayyim'in aktardığına göre, ulemâdan Kufe ekolünün kurucusu İbn Mes'ûd yaşadığı çağda taklidi yermiştir. Mukallitlere *imma* yakıştırmayı yapmış, yani mukallitler hakkında "dinini başkasının sırtına yükleyen kişi" nitelendirmesinde bulunmuştur. Aynı şekilde mütekaddim ulemâ tarafından mukallitler "basiretsiz körler" olarak da nitelendirilmiştir. İbn Kayyim, s. 689. Taklit hakkında Hanefi mezhebi göz önüne alındığında ilmî açıdan kurucu İmam Ebu Hanife'nin görüşlerinin üstün kabul edildiği, ancak İmameynin birçok konuda ona muhalefet ettiği bilinmektedir. Dolayısıyla Hanefi mezhebi içerisinde mutlak bir taassup ve taklidin var olduğunu söyleyemeyiz. Kanaatimizce, Hanefi mezhebinin teşekkül devrinde mutlak anlamda taklitten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Fakat müçtehit âlimlerin kalmadığı dönemde mezhep içi taassup ve taklidin zirve yaptığını söyleyebiliriz. *Hâtibu Leyl* terimi hakkında bkz.: Necmi Sarı, "Tenkit Terimi Olarak Hâtibu Leyl", S. 61, Kış 2015, EKEV Akademi Dergisi, s. 317, 320. İmam Şafii'nin, müçtehidin sahabeyi taklit etmesinin caiz olmadığı hakkındaki görüşü ve Gazali'nin bu konudaki değerlendirmesi için bkz.: İmam Gazâlî, İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi (El-Mustasfa), C. 1, Çev. Hacı Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994, s. 320-326.

¹⁵ Tabakat yazarları Hanefi fakihleri yaşadıkları dönem mezhepteki konumlarını dikkate alarak mütekaddim-müteahhir gibi kronolojik ayrımla değerlendirir. Özellikle geç dönemde kaleme alınan eserlerde dörtlü bir ayrıma gidilir. Buna göre hicri 710 senesinden önce yaşamış âlimler sonrakilerden ayrılır. Hanefi fakihler kronolojik sırayla *selef*, *halef* ve *müteahhirin* şeklinde üç dönemde ele alınır. Selef, Ebu Hanife ile öğrencilerinin dönemini; halef, Ebu Hanife'ye yetişmemiş ilk dönem müçtehit fakihlerden başlamak suretiyle müçtehit Halvani'nin (ö. 448/1056) vefatına kadar olan dönem; müteahhirin ise, Halvani'nin vefatıyla başlayan ve genellikle Hanef mezhebinin son müçtehidi farzedilen Hafızuddin en-Nesefi'nin (ö. 710/1310?) vefatına değin yaşayan fakihleri ifade eden dönemdir. Eyyüb Said Kaya, "Hanefi Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu'l-Leys es-Semerkindi'nin Kitâbu'n-Nevâzil'i", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996, s. 39-41.

¹⁶ İbn Âbidin, s. 104-108; Bedir, s. 18.

3. Sınıf: Mezhep kurucusundan görüş bulunmayan meselelerde müçtehit olanlar. Bu sınıfta değerlendirilenler yeni konular, hadiseler hakkında içtihat edenlerdir. Usulde mukallit olup fūruda sınırlı bir alanda müçtehitler. Serahsî, bu sınıfa örnek gösterilebilir.

4. Sınıf: Mukallit olanlardan tahrir ashabı olanlar. Bunlar içtihatatta yetkin değildirlir.

5. Sınıf: Mukallit olanlardan tercihte bulunanlar. Kudūrî, Mergînânî bu sınıfta kabul edilir.

6. Sınıf: Mukallit olanlardan kuvvetli, zayıf ve *zâhir'ûr-rivâye* görüşü ayırt edebilenler. *Sahib-i Kenz*, *Sahib-i Muhtasar-Vikaye*.

7. Sınıf: Geceleyin bulduğu odunları yaş kuru ayırt etmeksizin küfesine dolduran mukallitler. Bu sınıfta olanları taklit etmek uygun görülmez.¹⁷

İlmî yetkinlik bakımından yapılan bu tasnif, aynı zamanda hiyerarşik görüşler tasnifidir. Kural olarak, birinci sınıftan alt sınıflara doğru görüşlerin ilmî seviyesi hiyerarşik bir yapıda görülür. Dolayısıyla, görüş sahibi bakımından hiyerarşi Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed, İmam Züfer ve Hasan b. Ziyad'dır. Bunlardan sonra tahrir ve tercih ehli ve ondan sonrakiler gelir.¹⁸ Taklit döneminin ayırt edici özelliğini yansıtan bu tür tasniflere diğer hukuk mezheplerinde de tesadüf edilir. Tasnifler ile mukallit müftüye takip edeceği yol ve yöntem sunularak aradığı hükmü kolayca bulması ve hukuki istikrar amaçlanmıştır. Ancak İbn Kemal'in bu tasnifi, kendinden sonraki âlimler tarafından eleştirilmiştir. Eleştiriler kısaca bazı tabakalar arasında belirsizlik olması ve ulemâdan bazılarının üst tabakada yer alması gerekirken alt tabakalara yerleştirilmeleri noktasında yoğunlaşmıştır. Ayrıca Ebu Yusuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'in, hocası Ebu Hanife'yi usulde mutlak manada taklit etmedikleri, onların da kendi usullerinin bulunduğu, istihsab ve mesalih-i mürsele gibi delilleri kabul etmedikleri ve ona birçok konuda muhalefet ettikleri, ancak saygılarından dolayı Ebu Hanife'ye tâbi oldukları ifade edilmektedir.¹⁹

¹⁷ Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Osmanlı'da İslam Hukuku", yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2008, s. 83-84; Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in Tabakâtü'l Fukahâsi ve Değerlendirilmesi", S. 37, 2012, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 75-77; İbn Âbidîn, s. 110; Mahmud Esad Efendi, Tarih-i İlm-i Hukuk, Fethi Gedikli (ed.), Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, 211.

¹⁸ İbn Âbidîn, s. 118.

¹⁹ eş-Şihâb el-Mercânî'nin (ö. 1888) İbn Kemal'in tasnifine itirazları kabaca bu ekseninde yapılmıştır. İnanır'ın değerlendirmesine göre İbn Kemal'in tasnifi yaşadığı devir ve üzerinde yükseldiği ilmî miras dikkate alınarak anlaşılabilir. İnanır'a göre bazı hukuki konularda Hanefi geleneğindeki farklı görüşlerin tatbik edilmesi toplumun adalete olan güvenini sarsmaktaydı. Bu nedenle Yavuz Sultan Selim İbn Kemal'den uygulamada birlik ve müftülere kolaylık sağlaması için vakıflar hukukunda tartışma konusu olan *evlâdu'l-evlâd* meselesini aydınlatmasını ve fakihlerin derecesini tespit etmesini istemiştir. Söz konusu tarihsel hadise dikkate alındığında İbn Kemal'in tasnifinin arka planı da anlaşılacaktır. Ayrıca İbn Kemal'in yetiştiği muhit ve miras aldığı ilmî gelenek dikkate alındığında özellikle Mâverâünnehir bölgesi âlimlerinin görüşlerine ilk dönem fıkıh eserlerine nispeten öncelik verdiği görülür. İnanır'a göre zikredilen etmenler İbn Kemal'in tasnifinin

A. HANEFİ MEZHEBİNDE GÖRÜŞLERİN HİYERARŞİK TASNİFİ

Hanefi mezhebinde görüşler bazı ölçütlere göre hiyerarşik biçimde sıralanır. Müftü üst sınıftaki âlimlerin görüşlerinden usul eserlerinde belirtilen hiyerarşik sıraya göre istifade eder. Müftünün takip edeceği yolun başlangıcını teşkil eden görüş ölçütleri şöyledir: Rivayet değeri, rivayet sahibi, rivayet konusu, meşâyih'in tercihi, tashihi ve tahriri... Bu ölçütler istifade edilecek görüşlerin sistematik bir yapısını sunar. Bu noktada rivayet değeri bakımından görüşler hiyerarşisinde, Hanefi mezhebinin temel yapıtaşını teşkil eden kurucu müçtehitlerin zâhirü'r-rivâye görüşleri birinci sıradadır. Ondan sonra *nâdirü'r-rivâye/nevâdir*, ondan sonra *vâkıâtlar/nevâzil/fetâvâ* gelir. *Mercuh* (zayıf görüş) ile fetva vermek uygun görülmez. *Mercuhun*, *râcih* (kuvvetli görüş) karşısında hükmü yoktur. Mukallit müftü için râcih olan dışında fetva vermek uygun değildir.²⁰ Ancak fevkalade haller ile zaruret gerektiren durumlarda, fitne ihtimalinde ya da maslahat gereğince genel kanaat terkedilerek *mercuh* görüş ile fetva verilebileceği bazı âlimlerce dile getirilmiştir.²¹ Bu istisnai halin sınırlı bir uygulama alanı bulunduğunu ifade etmeliyiz.

I. Rivayet Değeri Ölçütüne Göre Müftünün Hareket Tarzı

Zâhirü'r-rivâye diğer bir tabirle usul (asıllar), mezhep imamlarından rivayet edilen meselelerdir. Mezhep imamlarıyla kastedilen genellikle Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'dir. Zâhirü'r-rivâye görüşler, İmam Muhammed'in *el-Asl (el-Mebsût)*, *el-Câmiu's-sagîr*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmiu'l-kebir*, *es-Siyerü's-sagîr* ve *es-Siyerü'l-kebir* adlı altı eserinde yer almaktadır. Bu eserlere *Kütüb-i Usul* bunlardaki meselelere de *Rivayetü'l-Usul* denilir. Söz konusu eserler, *mütevâtiren* ve *meşhuren* yani güvenilir isnatla İmam Muhammed'den nakledilmiş kabul edilir.²² Bu görüşler, Hanefi geleneğinde

anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: İnanır, 2008, s. 84-91; İnanır, 2012, s. 65-86; Ahmet İnanır, "İbn Kemal'in 'Risâle Fi Duhûli Veledi'l-Bint Fi'l-Mevkûf Ala Evlâdi'l-Evlâd' Adlı Risalesi Bağlamında Osmanlı Zürrî (Evlâtlık-Evladiye) Vakıf Uygulamasında 'Evlâd'ül-Evlâd' Meselesi", C. 7, S. 2, 2012, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, s. 44-62.

²⁰ İbn Âbidîn, s. 104-108, 130. Hanefi fakih Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474) *mercuh* görüş ile fetva vermenin icmâya aykırılık teşkil edeceğini söylemiştir. Bkz.: Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı*, 3. Baskı, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul, 2019, s. 93-94.

²¹ *Mercuh* görüş ile fetva verilen istisnai haller hakkında ayrıntılı bilgileri için bkz.: Yaman, s. 94-99.

²² Ebu Hanife yaşadığı dönemde somut farazi hukuki problemler hakkında içtihatla bulunmuştur. Kurucu imam hukuki problemleri ders halkasında öğrencileriyle tartıştıktan sonra çözüme kavuşturmuş ve bu görüşleri öğrencilerine yazdırmıştır. İmam Muhammed'in kaleme aldığı söz konusu altı eser bu türdendir. Bunlar tevâtür derecesinde olduğu için Hanefi geleneğinde en güvenilir kaynaklar kabul edilir. Calder, 2018, s. 76; Muhammed Ebu Zehra, Ebu Hanife, Çev. Osman Kesioğlu, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s. 235-236; Hilal Özay, *Fıkıh Literatüründe Tüm Konuları İçeren Yazım Türleri*, İKSAD Yayınevi, Ankara, 2019, s. 28-29; Ahmet Özel, "Fıkıh", C. 13, 1996, DİA, s. 15; Eyyüb Said Kaya, "Zâhirü'r-Rivâye", C.

birincil dereceden kaynaklardır. Kural olarak, müftü bir mesele hakkında kendi mezhebindeki zâhirü'r-rivâyeye denilen görüşler mevcutsa *rivâyât-ı şazze'*ye göre yani genel kurala uymayan şekilde fetva veremez. Ancak şaz bir rivayetin *müftâbih* olduğu fakihler tarafından ortaya konulmuş ise onunla fetva verir. Bu durumda zâhirü'r-rivâyeye görüş kurucu vasıfta temel alınmaz, meşâyihın tercihi belirleyici rol oynar.²³ İmam Muhammed'in zikredilen rivayetleri Hâkimü's-Şehîd'in *el-Kâfi* adlı eserinde toplanmıştır. Zamanla *el-Kâfi* mezhep görüşlerini nakleden güvenilir bir kitap olarak kabul görmüştür. Meşâyihın birçok kimse, bahse konu esere şerh yazmıştır. Bu şerhlerden en meşhur ve muteberi Serahsî'nin *Mebûsât*'udur. Hanefi geleneğinde bu esere aykırı fetva vermek uygun görülmez.²⁴

İkinci sırada olan *nâdirü'r rivâyeye/nevâdir*, mezhep imamlarından ahad yolla nakledilen, zâhir olmayan mezkûr altı kitapta yer almayan görüşlerdir. Bunlar açık, sabit ve sahih rivayetler değildir. Bu görüşler de mezhebin temel görüşlerini ifade eder. Ancak hiyerarşik bakımdan zâhirü'r-rivâyeye görüşlerin altında yer alır.²⁵ Nevâdir meselelerin yer aldığı eserlere Ebu Yusuf'tan rivayet edilen *Kütübü Emâlî*, İmam Muhammed'in *Keysaniyât*, *Haruniyât*, *Cürcaniyât*, *Rakkıyât* ile Hasan b. Ziyâd'ın eserleri örnek gösterilebilir.²⁶ Hiyerarşide üstte yer alan görüş ile alttaki görüş farklı olduğunda birincil olan tercih edilir. Meğerki meşâyih tarafından hiyerarşik düzende ikincil olan nâdirü'r-rivâyeye görüş tercih edilmiş olsun. Karşılaşılan hukuki problem hakkında zâhirü'r-rivâyeye görüş bulunmuyorsa nâdirü'r-rivâyeye görüşler birincil konuma yükselir. Nâdirü'r-rivâyeye olarak zikredilen görüşler genellikle *nevâdir* adıyla yapılan derlemelerde yer alır.²⁷ Mecellenin 39. maddesinde ifade edildiği üzere²⁸, ahkâmın zamana göre değişmesi örneği, Hanefi geleneğinde meşâyihın nâdirü'r-rivâyeye müracaat etmesi

44, 2013, DİA, s. 101-102; Bilmen, s. 259; Saylan, s. 63, dp.17; İbn Âbidîn, s. 140; Mahmud Esad Efendi, s. 218.

²³ Zâhirü'r-rivâyeye görüşlerin *temel-kurucu* konumu, tespit edilip derlenmesini gerekli kılmıştır. Bu maksatla *muhtasar* adı verilen derlemeler ortaya konulmuştur. Bedir, s. 37-38; Bilmen, s. 258-259; Calder, 2018, s. 77.

²⁴ İbn Âbidîn, s. 146; Ali Şafak, *İslam Hukukunun Tedvini*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1977, s. 97; Ali Şafak, "İslam Hukukunun Tekevünü ve Tedvini Konusunda Gösterilen Faaliyetler", S. 1, 1975, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 149. ss.137-151; Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, 3. Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 2013, s. 40; Osman Keskioglu, *Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku*, DİB Yayınları, Ankara, 1999, s. 94-95.

²⁵ Hanefi geleneğinde kural olarak ikinci dereceden kaynak seviyesinde olan İmam Muhammed'in nâdirü'r-rivâyeye eserleri için bkz.: Özay, s. 31-32; Eyyüb Said Kaya, "Nâdirü'r-Rivâyeye", C. 32, 2006, DİA, s. 278-280.

²⁶ İmam Muhammed, zikredilen nevâdir eserleri Abbasi Halifesi Harun Reşid ile seyahatlerinde yazdığı için, bu eserlerin onun tarafından yazıldığı tevatüren sabit değildir. Bu nedenle söz konusu eserlere "*kütüb-i gayr-ı zâhirü'r-rivâyeye (zâhir rivayet edilmemiş kitaplar)*" denilmiştir. Mahmud Esad Efendi, s. 218.

²⁷ İbn Âbidîn, s. 131-132.

²⁸ Ali Haydar Efendi, s. 102-103.

şeklinde değişime ayak uydurmuş, böylece mezhep içi istikrar korunarak fetvada keyfilğin önü kesilmiştir.²⁹

Hiyerarşide son sırada yer alan *nevâzil*, *vâkiât* ya da eşanlamda *havâdis* adıyla anılan görüşlerdir.³⁰ Nevâzil, sonraki dönem müçtehitlerinin karşılaşılan yeni olaylar hakkında içtihat ettikleri meseleler şeklinde ifade edilse de³¹ sadece yeni olaylar hakkındaki hükümlerden ibaret değildir. Nitekim nevâzil meseleler, mezhep imamlarından görüş rivayet edilmediği daha önce vuku bulmuş olaylar hakkında olabileceği gibi farazi fıkıh hükümlerini de ihtiva eder. Ayrıca mezhep imamlarına muhalif görüşler de bu kategori altında değerlendirilir.³²

Bazı müellifler nevâzil meseleleri fetva olarak nitelendirmişlerdir. Ancak fetva kurumu, bir mesele hakkında sorulan sorulara verilen cevap şeklinde ve müftü-müstefti formunda işleyen yapıdadır. Ayrıca fetva kavramı, güncel fihhi meseleler hakkında verilen müftü-müstefti formuna dayanmayan hükümleri ihtiva eden eserler için de kullanılmıştır. Bu eserler teorik düzeyde furû fıkıh eserleridir. Ancak nevâzil meseleler kapsam yönünden fetva kavramından farklıdır. Nevâzil, belirli bir dönemde, içtihat, tahric ve tercih yöntemleriyle ulaşılan fihhi hükümlerdir. Dolayısıyla nevâzil meseleler, güncel sorulara cevap niteliğinde hükümler ihtiva etse de farazi birçok meseleyi de ihtiva eder. Bu yönüyle nevâzil meseleler fetvadan ayrılır. Ayrıca nevâzil, mukallit müftünün nakil düzeyindeki fetvasından, kullanılan yöntem ve takip edilen yol bakımından ayrılır.³³

Nevâzil görüşler, kurucu imamların görüşleri ve sistematığı doğrultusunda ortaya konulan meşâyihın tercihi ya da kendi görüşüdür. Bu görüşler, kurucu müçtehitlerin görüşleri ile teoride çelişmez, çatışmaz. Mukallit müftü ise, muteber kabul edilen fetva mecmualarını kullanarak yetkin görüşü belirler ve ardından kendi fetvasını buna göre formüle eder. Hanefi geleneğinde bu şekilde ortaya konulan görüşlerin derlendiği eserler sayıca çoktur. Bunlardan meşhur olanları Ebu'l-Leys es-Semarkandî'nin (ö. 373/983) *Kitabu'l-Nevâzil*'i³⁴, Nâukî'nin *Mecmû'-ı Nevâzil*'i ile *Vâkiât*'ı, Hâkimu's-Şehîd'in *Vâkiât*'ıdır. Kadıhan'ın (ö. 592/1196) *Fetâvâsı* ile *Fetava-yı Hindiye*'dir. Osmanlı döneminde bu türden örnekler ise *nuküllü* fetva mecmualarıdır.³⁵

²⁹ Bedir, s. 38-39.

³⁰ Özay, s. 85.

³¹ İbn Âbidîn, s. 131-132.

³² Kaya, 1996, s. 44.

³³ Kaya, 1996, s. 45-47.

³⁴ Eser nevâzil türünün Hanefi mezhebindeki ilk örneği kabul edilir. Bkz.: İshak Yazıcı, "Semarkandî, Ebü'l-Leys", C. 36, 2009, DİA, s. 474; Kaya, 1996, s. 6.

³⁵ İbn Âbidîn, s. 134, dp. 72; Bedir, s. 39-40; Mahmud Esad Efendi, s. 219; Colin Imber, Şeriattan Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk, Çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s. 35. Nuküllü fetva mecmuaları, soru-cevapların yanı sıra fetvanın istinad ettiği delillerin muteber addedilen fıkıh kaynaklarından ekseriyetle olduğu gibi alıntı şeklinde yer aldığı eserlerdir. Fetvalara olan güvenin geri kazanılmasını temin amacıyla bazı dönemlerde Padişah fermanıyla fetvalarda nükul yazılması, delil zikredilmesi emredilmiştir.

Dönem bakımından eski eserlerde zâhirü'r-rivâye, nevâdir ve nevâzil meseleler ayrı ayrı bulunmaktadır. Sonraki fakihlerden bazıları meseleleri bir araya getirmiştir. Hatta bazı fakihler eserlerinde bu meseleleri birbirine karıştırarak hangisinin zâhir, nevâdir ya da nevâzil olduğunu beyan etmemişlerdir. Kadıhan'ın *Fetâvâ'sı*³⁶ ile *Hülâsatü'l Fetâvâ'sı* bu kabildendir. Bazı fakihler ise zikredilen üç tür meseleyi ayrı ayrı yazmışlardır. Bunlar hiyerarşik sıraya uygun olarak, zâhirü'r-rivâye, nevâdir ve nevâzil meseleler şeklinde yazılmıştır. Radiyyuddîn Serahsî'nin (ö. 571/1176) *Muhît* adlı eseri bu şekildedir.³⁷

2. Görüş Sahibi Bakımından Müftünün Hareket Tarzı

Müftünün hangi görüşle fetva vereceği konusunda bir diğer değerlendirme ölçütü görüşlerin sahibi bakımından hiyerarşisidir. Ebu Hanife'nin görüşleri kural gereği birincil olarak tercih edilir. Şayet ondan, aynı konu hakkında iki farklı görüş nakledilmişse, zaman bakımından sonra gelen tercih edilir. Bunun tespiti mümkün değilse tercih ettirici nedenin gerekçe sunduğu görüş, o da yoksa meşâyih kalbini dinler ve kendine doğruluğu yakın gelene göre fetva verir.³⁸ Burada meşâyih müçtehit müftüdür, mukallidin tercih yetkisi bulunmaz. Mukallit müftü meşâyih'in tercihi doğrultusunda fetva verir. Dolayısıyla mezhep imamlarının birleştiği bir meselede örf ve âdet, zaruret, zamanın gerekleri, zamanın bozulması gibi etmenlerden dolayı müçtehit müftülerin farklı bir görüş, fetva ortaya koymaya Hanefî geleneğinde müsaade edilir. Bu fetvalar mezhep içi görüş olarak nitelendirilir. Meşâyih'in zikredilen nedenlerle muhalif bir görüş

Şeyhülislâm Bostanzade Mehmed Efendi (ö. 1598) de aynı konuda iki fetva vermiştir. Böylece 16. yy. sonlarında kenar müftülerinin nükul yazması zorunlu hale getirilmiştir. Literatürde dört kategori olarak değerlendirilen nuküllü fetva mecmuaları şu şekildedir: 1. Sadece soru-cevapların yer aldığı mecmualar. 2. Her fetvanın hizasında nakil bulunan mecmualar. 3. Her fetvanın devamında nakil bulunan mecmualar. 4. Sadece nükülün yer aldığı mecmualar. Bunun yanı sıra Osmanlı'da bazı fetva mecmualarının Fetvahâne tarafından daha çok itibar gördüğü hakkında genel bir kanı bulunmaktadır. Bu muteber mecmualar şunlardır: *Netice*, *Ali Efendi*, *Behce*, *Abdürrahim Efendi*, *İbn Nüceym* ve *Feyzullah Efendi*. Burada İbn Nüceym dışındaki bütün mecmualar Osmanlı şeyhülislâmlarına aittir. Berki, *fetâvâ-yı erba'a* olarak; *Ali Efendi*, *Behce*, *Fezziyye*, ve *Neticetü'l-fetâvâ'yı* anmaktadır. Ali Himmet Berki, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı", Osmanlı Hukukunda Fetva, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiray (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 308; Emine Arslan, "Osmanlı Dönemi Nuküllü Fetva Mecmuaları ve Özellikleri", Osmanlı Hukukunda Fetva, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiray (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 167, 169, 172 vd.

³⁶ Kadıhan'ın fetvaları yazma gayesi kendi ifadesine göre gündelik hukuki ihtilafların çözümünde hukukçulara yardımcı bir kaynak sunmaktır. Kadıhan'ın, eserinde öz itibarıyla Hanefî geleneğine bağlı kaldığı görülür. Burada esas önemli olan husus eserdeki sistematik yapıdır. Bunun hukukçulara kolaylık sağladığı ifade edilmektedir. Imber, s. 35-36.

³⁷ Atar, 2002, s. 404; Mahmud Esad Efendi, s. 219.

³⁸ İbn Âbidîn, s. 152-154.

ortaya koyması ya da Ebu Hanife'ye muhalif olan görüşü tercih ederek onunla fetva vermesi mezhep dışı bir faaliyet sayılmaz. Zira görünüşte örf ve âdet, zaruret, zamanın gerekleri gibi amiller gerekçe gösterilerek hiyerarşik bakımdan üstün görülen görüşle çelişen fetvaların verildiği izlenimi oluşsa da Hanefi geleneğinde, mezhep imamı bu çağda yaşasaydı o da kendileri gibi içtihatla bulunurdu anlayışı hâkimdir. Özetle, sonraki dönem müçtehitlerinin zaman içerisinde kabul gören görüşleri, fetvaları mezhebe nispet edilir.³⁹

Yaman'a göre, fetvanın yukarıdaki gerekçelerle değişmesi ile ilgili üç yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan ilkinde göre, mezhepteki yerleşik fetvalar çekincesiz ve mutlak olarak âdeta nas telakki edilir. Yaşanılan çağda hangi gerekçeler bulunursa bulunsun fetvanın değişmesi söz konusu değildir. Bu yaklaşım sahipleri, mezhepteki yerleşik fetvaları neredeyse nas olarak görürler. Dolayısıyla bu yaklaşımda, yerleşik fetvaların tarihsel vechesi göz ardı edilerek fetvanın kalıplaşması, dondurulması söz konusudur. İkinci yaklaşıma göre, ferî nitelikteki bütün fetvalar, içtihatlar tarihseldir. Hatta Kur'an ve sünnetin tayin ettiği hükümler de tarihsel koşullarla kayıtlıdır. Bu bakımdan değişen zamana ve toplumsal şartlara uygun olarak ferî hükümler de değişebilir. Üçüncü ve mutedil addedilebilecek yaklaşıma göre ise, genel nitelikteki naslar ile ferî hüküm ihtiva eden nasların çoğunluğu tarihsellikten âridir, yani zamanla kayıtlı değildir. Fetvada değişim, tarihsel ve kültürel alanda sınırlı düzeyde mümkündür. Prensipte olarak ibadete ilişkin alan değişime kapalıdır. Değişim bu yaklaşıma göre aklen temellendirilebilir olan muamelata ilişkin alanla kayıtlıdır. Hanefî geleneğinde genel kabul gören yaklaşım *mutedil* tabiriyle ifade edilen üçüncü görüştür. Bu bağlamda fetvada değişim ancak zikredilen gerekçelere dayanarak mümkündür.⁴⁰ Böylece bir tarafta mezhebin ilmî birikimi muhafaza edilerek istikrar sağlanırken; öte tarafta, fetvada değişim ile hükümlerin zamana ve toplumsal koşullara uygun düşme kabiliyeti sağlanmış olmaktadır. İbn Âbidîn'in ifade ettiği şekliyle *"Müftü, zamanının şartlarını göz ardı edip mezhebin zâhirü'r-rivâye nakilleri üzerinde donup kalmamalıdır. Böyle yaparsa, birçok hakkın çiğnenmesine sebep olur ki fayda vereceğim derken kat kat fazlasıyla zarar vermiş olur"*.⁴¹

3. Mezhep İmamlarının İhtilaf Ettiği Meselelerde Müftünün Hareket Tarzı

Görüşler, sahibi bakımından değerlendirilirken mezhep imamlarının ittifak ya da ihtilaf ettiği meselelerin belirlenmesi önem arz eder. Bu bağlamda mezhep imamlarının ittifak ettiği bir konuda (mezhep icmâsı) kural olarak müçtehit kendi reyile onlardan farklı bir görüş ileri süremez.⁴² Ancak örf ve âdet, zamanın gerekleri, zaruret hali gibi mezkûr etmenler istisna teşkil eder. Mezhep imamlarının ihtilafında dört durum söz konusudur:

³⁹ İbn Âbidîn, s. 162-166.

⁴⁰ Yaman, s. 182-187 vd.

⁴¹ İbn Âbidîn, "Neşru'l-arf", C. II, s. 130-131'den aktaran Yaman, s. 182.

⁴² İbn Âbidîn, s. 170.

a) İmameyninden birinin Ebu Hanife'yle aynı görüşte olması. Zaruret hali dışında kural olarak bu görüş tercih edilir. Mukallit müftü için *meşâyih* olarak adlandırılan sonraki dönem müçtehitlerinin fetvalarındaki tercih tatbikata yön verir. Nitekim tarihsel süreçte meşâyih'in tercihi, *müftâbih* görüş olarak mezhepte yerleşir. Buradaki tercih elbette belirleyici değildir. Sonra gelen meşâyih'in takdirine bağlı olarak değişebilir. Bu değişim imkânı fetvaların dinamik yapısını teşkil eder.⁴³

b) Üç mezhep imamının da ayrı ayrı görüşte olmaları. Ebu Hanife'nin zâhir olan görüşü tercih edilir.

c) İmameyn muhalif görüşte ittifakla bir tarafta, Ebu Hanife bir tarafta, iki tarafın farklı görüşte olduğu mezhep içi ihtilaf durumu. Kural olarak imamın görüşü tercih edilir. Ancak mukallit müftü için meşâyih'in fetvalarında tercih ettikleri görüş belirleyici konumdadır. Meşâyih tercihte muhayyerdir. O, delilin kuvvetine, görüşlerin zâhirine bakarak tercihte bulunur. Meşâyih'in hususi bir tercihi söz konusu değilse mukallit müftü Ebu Hanife'nin görüşünü tercih eder.

d) Üç kurucu imam bir tarafta, İmam Züfer'in bir tarafta olduğu durum. Meşâyih yaklaşık 20 meselede Züfer'in görüşünü tercih etmiştir. Bunların dışındaki meselelerde üç kurucu imamın içtihadı kabul edilmiştir.⁴⁴

4. Fetvanın Konusu Bakımından Müçtehidin Değeri

Zikredilenler dışında müçtehit imamların görüşlerini tercihte bir dizi ölçüt ortaya konulmuştur. Hukuki mesele konu bakımından değerlendirildiğinde, ibadette Ebu Hanife'nin, kaza kurumunda tecrübesinden dolayı Ebu Yusuf'un, feraizde İmam Muhammed'in görüşü

⁴³ Fahrettin Atar, "İftâ Teşilâtının Ortaya Çıkışı", S. 3, 1985, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. 43; Hanefi geleneğinde müftâbih olan fetva doğrultusunda fetva verilir. Yahut gelenekteki fetvalardan biri tercih edilir. Kaya'ya göre müftâbih fetvadan dönülüp zayıf addedilen görüşle veya geçmişte verilen fetvaya aykırı ya da fetva bulunmayan bir konuda fetva verildiğinde değişimden bahsedilir. Müftâbih fetvadan dönülerek zayıf fetvanın tercih edilmesi ya da hakkında hüküm bulunmayan bir konuda fetva vermeyi fetvada değişimin yanı sıra mezhep içi içtihat kapsamında değerlendirebiliriz. Nitekim değişim, mezhebin müsaade ettiği ölçüde sınırlı bir alanda söz konusu olabilir. Dolayısıyla Hanefi geleneğinde mezhep içi istikrarın değişimde merkezde konumlandığını ifade edebiliriz. Süleyman Kaya, "Osmanlı Örneğinde Fetvada Süreklilik ve Değişim", Osmanlı Hukukunda Fetva, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiray (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 533-547.

⁴⁴ İbn Âbidin, s. 118-126, 172-174, 180; Bilmen, s. 258-259; Yaman, s. 111-112; Bedir, s. 37-38. Arasoğlu, çalışmasında bazı kaynaklarda 15, bazı kaynaklarda 18 bazılarında ise 20 olarak İmam Züfer'in müftâbih olan görüşlerinin tespit edildiğini ifade etmektedir. Arasoğlu'na göre, İmam Züfer ile Hanefi mezhebinin diğer imamları arasındaki görüş ayrılıkları ve İmam Züfer'in görüşlerinin tercih edilme nedenleri genellikle maslahat ilkesine ve imamların yaşadıkları dönem ile coğrafi farklılıklara dayanmaktadır. Mustafa Arasoğlu, "İmam Züfer'in Hanefi Mezhebinde Müftâbih Olan Görüşleri", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017, s. 62-63.

öncelenir. Ayrıca istisnaları olmakla birlikte istihsan ile elde edilen hükümler kıyas ile elde edilene, zâhir rivayet edilen de diğerlerine tercih edilir.⁴⁵

II. MUKALLİT/MECAZEN MÜFTÜNÜN HAREKET TARZI

Zikredildiği üzere, müçtehit müftünün kalmadığı dönemde mukallit müftüden, diğer bir tabirle *mecazen müftü*den bahsedilir. Mukallit müftünün fetva verirken takip edeceği yol müçtehit müftüden farklıdır. Nitekim mukallit, içtihadı ehil değildir. Mezhepte müçtehitlerin zamanın gerekleri, zaruret hali, örf ve âdet vb. gerekçelerle mezhep imamlarının görüşünü tahsis ettikleri durumda, mukallit müftü tashih edilen görüşü tercih etmelidir. Yani mukallit râcih görüşe tâbidir. Onun için mercuh görüşün hükmü yoktur.⁴⁶ Mukallit müftü görüşlerin aktarıcısı konumundadır. Ondan görüşün delilini bilmesi beklenmez. Mukallit müftünün, görüşüyle fetva verdiği kişinin, fakihler tasnifindeki konumunu ve rivayetlerini bilmesi yeterli görülür.⁴⁷

Mezhepte müçtehit olanlar, fakihler tasnifinde yedi sınıftan üçüncü sınıftır. İkinci sınıftakiler Ebu Hanife'nin öğrencileridir. Onlar mutlak olarak içtihadı yetkindirler. Ancak onlar da usulde genellikle hocalarını taklit ederler. Özetle mukallit müftünün, 3., 4. ve 5. sınıftaki müçtehitlerin görüş ve tercihlerine uyması gerekir.⁴⁸ Meşâyihün ihtilaf ettiği meselede ise, çoğunluğun görüşü dikkate alınır.⁴⁹ Ayrıca meşâyihün tashihinde kullandığı lafız, nakledilen görüşün değerini gösteren bir nitelemedir. Dolayısıyla nakledilen görüş, tashih lafzı ile (*aleyhi'l-fetvâ, fetvâ meşâyihanâ...*) niteleniyorsa, diğer görüşlerden üstün kabul edilir. Şayet hukuki problemin konusu hakkında birden fazla tashih lafızlı görüş varsa bunların hangisinin tercih edileceği kullanılan lafza göre belirlenir. Örneğin, *el-esah es-sahih'e, fetva* lafzı diğer tashihlere tercih edilir. Görüldüğü üzere, Hanefi geleneğinde meşâyihün tercihi belirleyicidir. Nitekim zâhirü'r-rivâye görüşle çatışsa dahi meşâyihün tercih ettiği görüş mutlak otorite kabul edilir. Bunun mümkün olabilmesi için, hiyerarşik bakımdan üstte yer olan görüşün zayıf delilli olması, örf ve âdet ya da zaruret ile ilgili bir konu olması, zamanın gerekleri gibi gerekçelerin mevcut olması gerekir.⁵⁰ Bahse konu üç görüş türü, mezhep içi hiyerarşi ve bütünlük açısından önem arz eder. Bu bağlamda görüşlerin hiyerarşik konumunun belirlendiği eserler uygulamada büyük önem taşımaktadır. Nitekim mukallit müftü fetva verirken doğrudan nassa ya da mutlak müçtehitlerin eserlerine müracaat edemez. Mukallit müftü ancak meşâyihün kaleme aldığı eserlerden istifade edebilir. Rivayet değeri bakımından görüşler hiyerarşisinde üçüncü sırada yer alan eserler, mukallit müftünün baş müracaat kaynağıdır. Eserler türlerine göre *metin, muhtasar, serh-haşiye* ve *fetâvâ*lardan müteşekkildir. Zikredilen türler arasında da bir

⁴⁵ İbn Âbidîn, s. 208; Atar, 2002, s. 331.

⁴⁶ İbn Âbidîn, s. 180; Yaman, s. 107-108.

⁴⁷ İbn Âbidîn, s. 104-108, 188.

⁴⁸ İbn Âbidîn, s. 192-196.

⁴⁹ İbn Âbidîn, s. 200.

⁵⁰ Saylan, s. 65.

hiyerarşi mevcuttur. Eserler arasındaki hiyerarşi, metin, şerh ve fetâvâlar şeklindedir.⁵¹

Metin ve şerhler ile hangi eserlerin kastedildiği önemlidir. Söz konusu hiyerarşi esasen büyük ölçüde zâhir, nâdir ve fetâvâ ayırımına denk gelmektedir. Metinlerde genel olarak zâhirü'r-rivâye görüşlere, şerhlerde zâhir, nâdir ve fetâvâ görüşlere yer verilir. Fetâvâ meşâyihün fetvalarını ihtiva eder. Terim olarak *metin*ler genellikle zâhirü'r-rivâyeyi öz biçimde bir araya getiren eserlerdir. Geniş anlamıyla metin, ilkten yazılan bütün Hanefî eserlerdir. Ancak hiyerarşide kastedilen metinler tabiri, dar anlamda kullanılmakta olup, sınırlı sayıda eseri imlemektedir. Dolayısıyla metinler arasında da bir hiyerarşi söz konusudur. Buna göre mezhep kitapları (*kutubu'l-mezheb*) şeklinde adlandırılan eserler, *muteber metin* kabul edilir. Hanefî mezhebindeki yerleşik kanaate göre muteber dört metin (*mutun-ı erbaa*); *Vikâye*, *Kenz*, *Muhtâr* ve *Mecma*'dır.⁵² Bunlardan başka *Bidâye*, *Nikâye*, *Mültekâ*, *Muhtasar-ı Kudurî* de muteber metinlerden sayılır. *Gurer* ve *Tenvir* gibi metinler ise ikincil derecede önemi haizdir. Bu bilgiler ışığında kural olarak metinlerdeki görüşler, fetva kitaplarındaki ve şerhlerdeki görüşe tercih edilir. Meşâyih fetva kitaplarındaki veya şerhlerdeki görüşleri tashih etmişse, müftü onunla fetva vermelidir (iltizamen-sarihen).⁵³

Müftülerin isabetli fetva verebilmeleri için şu iki hususa dikkat etmeleri gerekmektedir: Meseleyi ve meselenin özünü anlama; fetva vermede acele etmeme.⁵⁴ Fetva verme yetkinliği ilmî birikim gerektirmektedir. Şayet müftü kendi arzusuna göre fetva verirse bu durumun dinî sorumluluğu bulunmaktadır.⁵⁵ Dolayısıyla isabetli fetva vermeye ehil görülmeyen mukallit müftü, zikredilen ilkeler ve yöntem çerçevesinde fetva vermelidir.

⁵¹ İbn Âbidîn, s. 216-220; Tashih lafızları ile tashih edilmiş görüşlerin tercih hiyerarşisi hakkında ayrıca bkz.: İbn Âbidîn, s. 226-230, 232; Bedir, s. 39-40.

⁵² Osman Bayder, *El-Hidâye: Bir Fıkıh Metninin Hanefî Geleneğe Etkisi*, Hacıvevizade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, Konya, 2020, s. 41-49.

⁵³ Calder, 2018, s. 81-82; Mahmud Esad Efendi, s. 221-222; 10. ve 11. yy. Hanefî mezhebinin sistematik eserlerinden Kudurî'nin *Muhtasar*'ı ile Serahsi'nin *Mabsût*'u önemli iki eserdir. Bu eserler Hanefî hukuk ilminde âdetâ temel addedilmiştir. Sonraki dönemlerde kaleme alınacak eserlerin bu iki eserin ruhundan ayrılmadığı ifade edilir. Nitekim Kasani (1189) *Mabsût*'u sistematik-biçimsel açıdan yeniden düzenlemişti. Merğınani (1197) de *Muhtasar*'ı temel alarak onu genişletti ve *Bidaye*'yi akabinde ise onun şerhi *Hidaye*'yi kaleme aldı. Bu eser belli bir döneme kadar Hanefî fıkhnın en çok kullanılan eseridir. *Hidaye*'nin yaygın kullanımı, muteber hale gelmesi onun üstüne çok sayıda şerhin kaleme alınmasına neden olmuştur. Bkz.: Imber, s. 32-33.

⁵⁴ İbn Kayyım, s. 121-122; Muhammed Ebu Zehra, *İslâm Hukuku Metodolojisi*, Çev. Abdülkadir Şener, Fecr Yayınları, Ankara, 1990, s. 350.

⁵⁵ Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 4. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 1999, s. 31; Ebu Zehra, 1990, s. 348.

SONUÇ

Bu çalışma, Hanefi geleneği bağlamında müftünün fetva verme sürecini ve hareket tarzını teorik bir perspektifle incelemektedir. Hanefi mezhebinde fetva verme pratiği, Ebu Hanife ve öğrencileri Ebu Yusuf ile İmam Muhammed'in görüşlerine dayanan bir hiyerarşi içerisinde şekillenmiştir. Bu hiyerarşi, mezhebin içtihat sistematığında ve fetva verme sürecinde belirleyici olmuştur.

Hanefi geleneğinde müçtehit ve mukallit müftüler arasındaki farkların anlaşılması, mezhebin teorik yapısını ve fetva verme sürecinin işleyişini kavramak açısından büyük önem taşımaktadır. Müçtehit müftüler, içtihat yapma yetkinliğine sahip oldukları için, zamanın şartlarına ve toplumsal ihtiyaçlara uygun fetvalar verebilme esnekliğine sahiptir. Buna karşın, mukallit müftüler, önceki müçtehitlerin görüşlerini esas alarak ve mezhebin kurucuları tarafından belirlenen ana ilkeler doğrultusunda fetva verirler.

Çalışmanın teorik bulguları, Hanefi geleneğinde fetva verme sürecinin dinamik ve evrimsel bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Sosyal, ekonomik ve siyasi koşulların değişmesi, fetva verme sürecinin de bu değişimlere uyum sağlayacak şekilde evrilmesini gerektirmiştir. Bu bağlamda, müftülerin fetva verirken toplumsal değerler, zaruret halleri ve amme maslahatı gibi unsurları dikkate alarak hareket etmeleri, fetvaların hem güncel koşullara uygun olmasını hem de mezhebin temel prensiplerine sadık kalmasını sağlamıştır.

Müçtehit müftüler, içtihat yeteneklerini kullanarak karşılaştıkları yeni meseleler hakkında fetva verirken, mukallit müftüler, daha önceki müçtehitlerin görüşlerine dayanarak hareket ederler. Bu süreçte, müftülerin takip ettikleri yöntemler ve kullandıkları içtihat kuralları, mezhebin dinamik yapısının korunmasında ve fetva sürecinde tutarlılığının sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Müçtehit müftüler, içtihat ederken toplumsal örf ve âdetleri, zaruret hallerini ve zamanın gereklerini dikkate alarak, önceki içtihatlardan sapmalar gösterebilirler.

Hanefi mezhebinde, müftülerin fetva verirken takip ettikleri hiyerarşik yapı, mezhebin kurucuları tarafından belirlenen ana ilkeler ve içtihat kuralları çerçevesinde şekillenmiştir. Ebu Hanife, Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşleri, fetva verme sürecinde öncelikli olarak dikkate alınan görüşlerdir. Ancak zamanla meşâyihın, toplumsal ve hukuki değişimlere uygun şekilde fetva vermeleri, mezhebin dinamik yapısının korunmasında ve gelişmesinde önemli bir etken olmuştur.

Sonuç olarak, Hanefi geleneğinde fetva pratiği, tarihsel ve kültürel değişimlere uyum sağlama kabiliyeti ile dikkat çekmektedir. Müftülerin fetva verirken takip ettikleri hiyerarşik yapı ve içtihat kuralları, mezhebin dinamik yapısını korumada ve toplumsal ihtiyaçlara cevap vermede önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmanın teorik bulguları, Hanefi geleneğinde fetva verme sürecinin nasıl işlediğini ve bu sürecin mezhebin temel prensiplerine sadık kalırken aynı zamanda değişen şartlara nasıl uyum sağladığını göstermektedir. Kısaca özetlemek gerekirse, Hanefi geleneğinde fetva pratiği, hem ilmî birikimin korunması ve aktarılması hem de dönemin ihtiyaçlarına cevap verme amacını taşır.

KAYNAKÇA

Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, C. 1, 2. Baskı, Mehmet Emin Özafşar (ed.)/ Raşit Gündoğdu (haz.)/ Osman Erdem (haz.), DİB Yayınları, Ankara, 2017.

Apaydın H Y, *İslam Hukuk Usulü*, 2. Baskı, Kimlik Yayınları, Kayseri, 2016.

Arasoğlu M, "İmam Züfer'in Hanefi Mezhebinde Müftâbih Olan Görüşleri", yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2017.

Arslan E, "Osmanlı Dönemi Nuküllü Fetva Mecmuaları ve Özellikleri", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiray (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 167-200.

Atar F, "İftâ Teşilâtının Ortaya Çıkışı", S. 3, 1985, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ss. 19-48.

Atar F, *Fıkıh Usulü*, 5. Baskı, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul, 2002.

Atar F, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, 4. Baskı, DİB Yayınları, Ankara, 1999.

Aydın M Â, *Osmanlı Hukuku: Devlet-i Aliyye'nin Temeli*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2020.

Bayder O, *El-Hidâye: Bir Fıkıh Metninin Hanefi Geleneğe Etkisi*, Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, Konya, 2020.

Bedir M, "Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma", *Hanefilerde Mezhep Usulü: Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî*, Çev. Şenol Saylan (ed.), 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 36-37.

Berki A H, "Osmanlı Türklerinde Yüksek İfta Makamı", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiray (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 303-308.

Bilmen Ö N, *Hukuk-ı İslâmiyye Istilâhât-ı Fikhiyye Kamusu*, C. 8, 2. Baskı, Ravza Yayınları, İstanbul, 2018.

Calder N, "Al-Nawawi's Typology of Muftis and Its Significance for a General Theory of Islamic Law", C. 3, S. 2, 1996, *Islamic Law and Society*, ss. 137-164.

Calder N, "İbn Âbidîn'in Ukûdü resmî'l-müftî Adlı Risalesi", *Osmanlı Hukukunda Fetva*, Çev. Şenol Saylan, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiray (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 63-84.

Hallaq W B, "Bir Osmanlı Reform Öncüsü: Örf ve Hukukî Değişim Üzerine İbn Âbidîn", Çev. Ömer Faruk Ocakoğlu, C. 3, S. 3, 2005, *Usul İslam Araştırmaları*, ss. 159-189.

Imber C, *Şeriatın Kanuna Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.

İbn Âbidîn, *Hanefilerde Mezhep Usulü: Şerhu Ukûdi Resmî'l-Müftî*, Çev. Şenol Saylan (ed.), 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2020.

İbn Haldûn, *Tercüme-i Mukaddime-i İbn Haldûn*, C. III, Çev. Ahmed Cevdet Paşa, Yavuz Yıldırım (haz.)/ Sami Erdem (haz.)/ Halit Özkan (haz.) vd., *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları*, İstanbul, 2015.

İbn Kayyım, *el-Cevziyye, İ'lâmü'l-Muvakkı'n*, C. I-II, Çev. Pehlül Düzenli, Muhammed Enes Topgöl (tahk.), 2. Baskı, Pınar Yayınları, İstanbul, 2017.

İmam Gazâlî, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi (El-Mustasfa)*, C. 1, Çev. Hacı Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri, 1994.

İnanır A, “İbn Kemal’in ‘Risâle Fî Duhûli Veleddi’l-Bint Fî’l-Mevkûf Ala Evlâdi’l-Evlâd’ Adlı Risalesi Bağlamında Osmanlı Zürrî (Evlatlık-Evladiye) Vakıf Uygulamasında ‘Evlâd’ül-Evlâd’ Meselesi”, C. 7, S. 2, 2012, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, s. 44-62.

İnanır A, “İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Osmanlı’da İslam Hukuku”, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.

İnanır A, “İbn Kemal’in Tabakât’ül Fukahâsi ve Değerlendirilmesi”, S. 37, 2012, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ss. 65-86.

Kaya E S, “Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin Kitâbu’n-Nevâzil’i”, yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1996.

Kaya E S, “Nâdiru’r-Rivâye”, , C. 32, 2006, DİA, ss. 278-280.

Kaya E S, “Taklid”, C. 39, 2010, DİA, ss. 461-465.

Kaya E S, “Zâhirü’r-Rivâye”, C. 44, 2013, DİA, ss. 101-102.

Kaya S, “Osmanlı Örneğinde Fetvada Süreklilik ve Değişim”, Osmanlı Hukukunda Fetva, Süleyman Kaya (ed.)/ Yunus Uğur (ed.)/ Mustafa Demiray (ed.), Klasik Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 533-547.

Keskioglu O, Fıkıh Tarihi ve İslâm Hukuku, DİB Yayınları, Ankara, 1999.

Mahmud Esad Efendi, Tarih-i İlm-i Hukuk, Fethi Gedikli (ed.), Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.

Muhammed Ebu Zehra, Ebu Hanife, Çev. Osman Keskioglu, DİB Yayınları, Ankara, 2005.

Muhammed Ebu Zehra, İslâm Hukuku Metodolojisi, Çev. Abdülkadir Şener, Fecr Yayınları, Ankara, 1990.

Özay H, Fıkıh Literatüründe Tüm Konuları İçeren Yazım Türleri, İKSAD Yayınevi, Ankara, 2019.

Özel A, “Fıkıh”, C. 13, 1996, DİA, ss.14-22.

Özel A, Hanefî Fıkıh Âlimleri, 3. Baskı, TDV Yayınları, Ankara, 2013.

Sarı N, “Tenkit Terimi Olarak Hâtibu Leyl”, S. 61, Kış 2015, EKEV Akademi Dergisi, ss. 315-342.

Saylan Ş, “Hukuki Modernleşme Öncesi Fıkıhın Geleneksel Yapısını Koruma Çabası: Şerhu Ukûdi Resmî’l-Müftî”, İbn Âbidîn, Hanefilerde Mezhep Usûlü: Şerhu Ukûdi Resmî’l-Müftî, Çev. Şenol Saylan (ed.), 2. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 55-70.

Şafak A, “İslam Hukukunun Tekevvünü ve Tedvini Konusunda Gösterilen Faaliyetler”, S. 1, 1975, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, ss.137-151.

Şafak A, İslam Hukukunun Tedvini, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1977.

Yaman A, Fetva Usûlü ve Âdâbı, 3. Baskı, Marmara Üniversitesi İFAV Yayınları, İstanbul, 2019.

Yazıcı İ, “Semarkandî, Ebü’l-Leys”, C. 36, 2009, DİA, ss. 473-474.